

SPECYFIKA PRACY Z UCZNIEM ZDOLNYM

1. Pojęcie ucznia zdolnego

W Polsce nie ma przyjętej jasnej, jednoznacznej i obligatoryjnej definicji ucznia zdolnego. Uczeń zdolny w **rozumieniu społecznym** to uczeń, który ma wzorowe zachowanie i najwyższe oceny z przedmiotów szkolnych. Natomiast w **rozumieniu psychologicznym** uczeń zdolny to taki, który ma wysoki iloraz inteligencji, duże osiągnięcia oraz wysokie zdolności twórcze na różnych płaszczyznach życia.

Na świecie funkcjonuje bardzo wiele definicji ucznia zdolnego. Najbardziej popularną stała się definicja S.Marlanda: Uczniowie uzdolnieni to tacy, "którzy przejawiają możliwości zaawansowanych dokonań w dziedzinie umysłowej, twórczej, artystycznej, w zakresie zdolności przywódczych czy w poszczególnych przedmiotach nauczania i którzy w celu pełnego rozwinięcia tych możliwości wymagają usług lub zajęć niedostarczanych przez standardową szkołę." Zwykle nauczyciele określają ucznia zdolnego za pomocą przyjętych schematów, często pomijając czynnik intelektualny. Uczeń zdolny to taki, który dobrze się uczy, ma osiągnięcia szkolne, jest grzeczny, nie kłamie, nie przeszkadza na lekcjach.

2. Jak rozpoznać ucznia zdolnego?

Osobowość, intelekt i charakter

Uczniowie zdolni są postrzegani jako indywidualiści. Wykazują oni wyraźne cechy inności, które przejawiają się w różnych formach dotyczących zachowania, intelektu i charakteru. Te inne zachowania zwykle nazywane są "nadpobudliwościami". Psycholodzy wyróżniają różne rodzaje nadpobudliwości:

- Nadpobudliwość intelektualną, która uwidacznia się w pytaniach kierowanych do dorosłych. Charakteryzuje się ilością oraz rodzajem pytań stawianych przez uczniów zdolnych. Pytania te mają charakter głęboko poznawczy, dlatego też wprawiają niekiedy w zakłopotanie, irytację lub w złość

nauczycieli czy rodziców. Pytania abstrakcyjne wśród uczniów zdolnych pojawiają się w wieku 8-9 lat, natomiast u pozostałych uczniów około 15 roku życia. Uczniowieolni doskonale pamiętają, jakiego rodzaju otrzymują odpowiedzi na nurtujące pytania. Korzyść płynąca z udzielanych odpowiedzi jest znacząca dla ich rozwoju poznawczego.

- Nadpobudliwość wyobraźniową. Uczniowie, tworząc swój wewnętrzny świat, posługują się często niezrozumiałym dla otoczenia magicznym, abstrakcyjnym językiem werbalnym i niewerbalnym: gestami, minami. Mają wewnętrznego przyjaciela, który staje się ich przewodnikiem czy nauczycielem. Potrafią przy tym siedzieć i rozmyślać. Często środowisko odbiera takie zachowania jako odbiegające od normy albo wręcz patologiczne. Jest to jednak prawidłowość rozwojowa charakterystyczna dla uczniów zdolnych.
- Wyróżnia się także nadpobudliwość emocjonalną, która najbardziej niepokoi zarówno nauczycieli jak i rodziców. Jest ona widoczna w postaci nadmiernej reakcji emocjonalnej. Uczniowieolni mają więcej niezaspokojonych potrzeb emocjonalnych niż ich rówieśnicy. Wysoka sprawność intelektualna sprawia, że uczniowie ci traktowani są przez dorosłych zbyt poważnie, kosztem niedostrzegania ich sfery emocjonalnej. Rozbieżność pomiędzy rozwojem poznawczym a emocjonalnym jest tutaj bardziej widoczna niż u uczniów przeciętnych. Są to uczniowie bardzo logiczni, analityczni w swych wywodach. Potrzebują, podobnie jak ich rówieśnicy, bliskich relacji emocjonalnych. Częściej natomiast od swoich najbliższych słyszą, że są mądrzy, niestety z pominięciem tego, że są kochani.
- Nadpobudliwość zmysłowo-sensoryczną odbiera się jako nadpobudliwość ruchową. Objawia się ona nadmierną ekspresją, kręceniem się w ławce szkolnej, przeszkadzaniem na lekcjach, niezdiscyplinowaniem czy niesubordynacją. Większa ruchliwość jest widoczna szczególnie podczas pracy nad ciekawym zadaniem. Nadpobudliwość ta odznacza się także wrażliwością na różnego rodzaju bodźce zmysłowe. Częściej niż inni rówieśnicy uczniowieolni mają skłonność do uczuleń, alergii czy reakcji skórnych na stres.

- Nadpobudliwość psychomotoryczną - określa się ją jako dekoncentrację uwagi i brak skupienia. Na lekcjach towarzyszy temu zachowaniu częste zamyślenie się lub zbędne rozmowy z kolegami. Przy bardzo dużej podzielności uwagi uczniowie zdolni mogą myślami drążyć ciekawe aspekty poruszanych zagadnień, rozwiązać błyskawicznie nowe zadania, ułożyć opowiadanie czy też napisać spontanicznie wiersz. Umysły tych uczniów pracują intensywnie, ale nie jest to dostrzegalne na zewnątrz w postaci mowy ciała. W praktyce szkolnej zachowania takie oceniane są jako niezgodne z przyjętymi wymogami czy regułami oraz jako niekorzystnie wpływające na proces dydaktyczno-wychowawczy.

Pod względem intelektu uczniowie zdolni odznaczają się:

- łatwością rozumienia złożonych i skomplikowanych treści,
- zdolnością do logicznego i abstrakcyjnego myślenia,
- dużym zakresem uwagi, wnikliwością obserwacji,
- trafnością formułowanych sugestii, ocen i sądów,
- szybkim tempem pracy
- długotrwałą pamięcią.

Na lekcjach uczniowie zdolni stawiają nauczycielowi mnóstwo różnorodnych pytań, łatwo przyswajają nowe pojęcia, szybko nimi operują, lubią prowadzić rozmowy na tematy naukowe, posiadają wiedzę ponadprogramową, mają szerokie zainteresowania a także orientację w zagadnieniach współczesnego świata. Wypracowania ich charakteryzują się oryginalnym ujęciem tematu, bogatym zasobem leksykalnym, z łatwością rozwiązują zadania o wyższym poziomie trudności nauczania danej klasy.

Pod względem charakteru uczniowie zdolni wyróżniają się:

- poczuciem obowiązku i pracowitością,
- silną motywacją i zapałem do nauki,
- wewnętrznym zdyscyplinowaniem,
- wytrwałością intelektualną,
- rezygnacją z przyjemnych propozycji na rzecz obowiązku,

Ponadto wykazują się:

- silną determinacją, ambicją i uporem w dążeniu do osiągnięcia postawionego celu,
- zgodą na wykonywanie zadań, które nie przynoszą od razu oczekiwanych wyników czy też wymiernych rezultatów w postaci gratyfikacji.
- mają też skłonność do przeceniania swojej wiedzy,
- odznaczają się dużą wrażliwością emocjonalną,
- twórczą postawą w kierowaniu własnym rozwojem poznawczym i moralnym.

Uczniowie zdolni często niedostrzegani przez nauczycieli, samotnie realizują stawiane przed sobą cele i dopiero na studiach ujawniają się ich ponadprzeciętne możliwości.

3. Potrzeby uczniów zdolnych

Dysproporcje rozwojowe uczniów zdolnych pojawiają się wówczas, jeżeli nie jest zachowana równowaga pomiędzy trzema rodzajami zaspokajanych potrzeb. Najczęściej są one widoczne wtedy, gdy rozwój emocjonalny i społeczny jest opóźniony w stosunku do rozwoju poznawczego. Potrzeby dziecka jako ucznia można przedstawić w tradycyjnej piramidzie:

Piramida potrzeb dziecka-ucznia

Aby uczeń prawidłowo funkcjonował w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym, musi mieć zaspokojone wszystkie potrzeby ujęte w piramidzie.

Przypomnimy teraz, co składa się na te potrzeby:

Uczniowie o rozwiniętych potrzebach poznawczych są ciekawi i żłaknieni informacji na różne tematy, które ich interesują, lubią analizować złożoność zjawisk oraz eksperymentować i

rozwiązywać skomplikowane problemy. Obszar ich zainteresowań różni się od zainteresowań przeciętnie uzdolnionych rówieśników. Nadzwyczaj sprawne funkcjonowanie poznawcze często staje się przyczyną koncentracji na jednej wybranej dziedzinie wiedzy. Jednolite ukierunkowanie może powodować odwracanie uwagi od innych zajęć i obowiązków, z których mają się wywiązać. Potrzeby poznawcze uczniów zdolnych są związane z ich szczególnymi możliwościami intelektualnymi. Jeżeli potrzeby emocjonalne ucznia są zaspakajane, to jego rozwój emocjonalny przebiega prawidłowo. Bardzo trudno jest sformułować szczegółowe i jednoznaczne wskaźniki poziomu dojrzałości emocjonalnej u uczniów zdolnych. Zalicza się do nich obserwowalne symptomy, takie jak: umiejętność czekania na nagrodę, trafne odczytywanie norm grupowych i stosowanie się do nich, adekwatne emocjonalne reagowanie na oceny pozytywne, negatywne, umiejętność współodczuwania stanów emocjonalnych innych ludzi np. rówieśników, najbliższych osób, przeżywanie chęci niesienia pomocy i dzielenia się z innymi, umiejętność odraczania własnych reakcji, zdolność porozumiewania się pozawerbalnego, dochodzenie do porozumienia, skłonność do podejmowania roli mediatora, rozumienie sytuacji społecznych. Wyróżnia się także umiejętność współdziałania i zespołowego dążenia do realizacji celów, dzielenie się odpowiedzialnością i przywilejami, umiejętność przewodzenia grupie, podporządkowania sobie innych - zgodnie z własnymi zamiarami. Psychologowie uważają, że inteligencja emocjonalna stanowi około 20% składników sukcesu jednostki.

Potrzeby społeczne dotyczą chęci przynależności do grupy, uczestnictwa w niej oraz akceptacji okazywanej przez grupę. Obawa wykluczenia z grupy działa na uczniów zdolnych destrukcyjnie. Mimo poprawnych stosunków koleżeńskich przyjaźnie ich powstają nieco na odmiennych zasadach. Szukają oni takich rówieśników, którym można się zwierzyć i podyskutować o istotnych dla nich sprawach. Są to koledzy, którzy im intelektualnie odpowiadają, często ze starszych klas. Jak wskazują badania naukowe przyjaźnie uczniów w późnym dzieciństwie, (tj. w okresie 7- 11 lat) są oparte na wzajemnym zaufaniu i udzielaniu sobie nawzajem pomocy. Pod koniec tego okresu przyjaźń staje

się trwałą relacją, opartą na wspólnych zainteresowaniach i podobieństwie cech osobowościowych. Zaspokajanie potrzeb społecznych ma wpływ na osiąganie dojrzałości społecznej. Wskaźnikami dojrzałości społecznej są: stopień ulegania naciskom grupowym łączącym się z władzą, autorytetem oraz nagrodami i karami; poziom identyfikacji uzależniony od atrakcyjności osób, z którymi jednostka się identyfikuje.

4. Kategorie uczniów zdolnych

Nie wszyscy zdolni uczniowie są jednakowi. Można podzielić ich na dwie kategorie, są to uczniowie:

- mający wysokie osiągnięcia, oraz
- mający osiągnięcia poniżej możliwości.

Do kategorii uczniów mających wysokie osiągnięcia zalicza się tych, których dokonania mogą być zakwalifikowane jako wybitne. Za wybitnego w danej dziedzinie wiedzy można uznać zwycięzcę konkursów, olimpiad krajowych i międzynarodowych. Natomiast uczniowie mający osiągnięcia poniżej swoich możliwości najczęściej nie ujawniają poziomu swoich zdolności, są postrzegani jako zupełnie przeciętni, ale nie mają problemów w nauce.

W związku z tym uczniów tej kategorii można podzielić na 4 typy:

I. Uczniowie będący pod presją grupy

Są to uczniowie szczególnie uzdolnieni intelektualnie, którzy z łatwością przyswajają materiał oraz wykonują zadania i polecenia. Przekraczają pod tym względem ilościowe i jakościowe osiągnięcia reszty klasy, narzucając niejako tempo i poziom nauczania. Pozostali uczniowie, aby sprostać wysokim wymaganiom muszą zdobyć się na dodatkowy wysiłek, często przekraczający ich realne możliwości. Obawiając się podwyższenia oczekiwań ze strony nauczycieli, mogą oni w sposób nieświadomy obniżać wartość ucznia osiągającego znaczące wyniki. Uczeń, który nie funkcjonuje wysoko społecznie będzie podatny na presję grupy.

II. Uczniowie przyjmujący postawę konformistyczną

Uczniowie ci chcą być tacy sami jak ich rówieśnicy. Są oni bardzo wrażliwi, a ich cechy osobowości wykazują podobne, zróżnicowanie, jak u innych uczniów. Pragnąc zadowolić swoich nauczycieli oraz rodziców, wykonują wszystko to, czego się od nich oczekuje.

Doskonale orientują się w mechanizmach zachowań rówieśników. Wnioskują, iż powszechnie przyjęte wzorce postępowania znajdują aprobatę dorosłych i są uznane za właściwe. Dlatego też wzorują się na tych uczniach, z którymi przebywają na co dzień oraz dostosowują się do przeciętnego poziomu swojej klasy. Nie mając innych doświadczeń, nie przypuszczają, że ich osiągnięcia mogą spotkać się z akceptacją ze strony nauczycieli i rodziców. Ten typ uczniów najtrudniej jest rozpoznać.

III. Uczniowie nudzący się w szkole

Nie są oni zainteresowani wykonywaniem zbyt łatwych zadań szkolnych, gdyż nie mobilizują ich do podejmowania wysiłku. Ta grupa uczniów zdolnych uczy się w szkole gorzej niż przeciętni uczniowie, zarówno pod względem jakościowym, jak i ilościowym. Może być wówczas klasyfikowana jako mająca trudności w nauce. Nauczyciele nie proponują takim uczniom trudnych prac do czasu, jak nie poprawią swoich wyników w nauce. Taka sytuacja wywołuje większe znużenie i frustrację oraz zaniża motywację do nauki. Bywa też tak, że jeżeli ten proces będzie się pogłębiać, to uczniowie tacy mogą zostać uznani za opóźnionych nawet pod względem rozwoju umysłowego i skierowani na specjalistyczne badania psychologiczno-pedagogiczne. Zazwyczaj podczas indywidualnego badania ujawnione zostają prawdziwe zdolności.

IV. Uczniowie świadomie ukrywający swoje zdolności

Nie ujawniają swoich zdolności, gdyż mają na uwadze własne korzyści. Zdają sobie doskonale sprawę z tego, że ich zdolności umysłowe są wyjątkowe, nie tylko w porównaniu z rówieśnikami, ale również z dorosłymi. Potrafią w związku z tym manipulować innymi. Sami dostrzegają i realnie oceniają swoje sukcesy. Dorastają oni w silnym poczuciu własnej wyjątkowości, przenosząc to przekonanie na swoje dorosłe życie. Wyróżnia się z ich strony następujące powody wywierania wpływu na zachowania innych ludzi: dążenie do ograniczania do minimum czasu

przeznaczonego na wykonywanie poleceń dorosłych, aby zyskać jak najwięcej czasu na zajmowanie się tym, co lubią robić; wykorzystywanie swoich wyjątkowych zdolności do zabawy. Tacy uczniowie prawdopodobnie zdobędą pozycje przywódcy w grupie; oraz dążenie do realizacji własnych celów, bez liczenia się z innymi. Tego typu uczniów jest również trudno rozszyfrować.

5. Kształcenie uczniów zdolnych

W ogólnych założeniach praca z uczniem zdolnym ma na celu dalsze rozwijanie jego zdolności. Są to działania nastawione na:

- szybszy rozwój uczniów zdolnych,
- wyposażenie ich w większy zakres wiedzy,
- umożliwienie im uzyskania wiedzy o wyższym poziomie trudności, zgodnie z poziomem ich rozwoju intelektualnego, poziomem uzdolnień,
- kształtowanie u uczniów zdolnych myślenia twórczego i rozwijania oryginalności.

Można powiedzieć, iż naczelnym hasłem tych działań jest: szybciej, więcej, na wyższym poziomie, oryginalnie.

Zobaczmy, jakie sposoby pracy z uczniem zdolnym proponują nam pedagodzy i współcześni dydaktycy. Oto typowe przykłady:

Indywidualna praca nauczyciela z uczniem zdolnym jest realizowana głównie na lekcjach. Jest to optymalny sposób pozwalający precyzyjnie dobrać treść i dostosować tempo uczenia się. Zwykle realizuje się to poprzez:

- Krótkie, kilkuminutowe rozmowy nauczyciela z uczniem, zwykle komentujące w sposób rozszerzający bieżący materiał lub kończące się sformułowaniem problemu, a potem rozwiązaniem go,
- Przygotowanie przez ucznia referatów po przeczytaniu odpowiedniej literatury,
- Korygowanie błędów kolegów (szukanie błędów w rozumowaniu),

- Prowadzenie przez uczniów fragmentów lekcji (czasami przygotowanie całej lekcji),
- Zachęcanie do czytania fachowych czasopism,
- Zwiększanie wymagań, co do ścisłości i precyzji ich wypowiedzi,
- Stworzenie uczniom najzdolniejszym okazji do swobodnego wyboru zadań trudniejszych, swobodnej decyzji w podejmowaniu dodatkowych zadań,
- Organizowanie konkursów w rozwiązywaniu zadań trudniejszych.
- Utworzenie w klasie systemu popularyzacji dorobku dzieci zdolnych poprzez propagandę wizualną oraz imprezy, spotkania, podziękowania, dyplomy.
- Samodzielna praca ucznia nad zagadnieniami wykraczającymi poza program nauczania, wskazanymi przez nauczyciela. Uczeń pracuje w oparciu o specjalnie dla niego przygotowane listy zadań, karty prac, źródła itd. sporadycznie konsultując się z nauczycielem.
- Indywidualizacja nauki na lekcjach bez istotnego wykraczania poza nauczane treści, poprzez: asystenturę, rozwiązywanie trudniejszych problemów w ramach omawianego zagadnienia, dodatkowe prace domowe lub prace długoterminowe.
- Samodzielne opracowywanie zagadnień i prezentowanie ich na szerszym forum (koło, klasa, szkoła)
- Indywidualizacja nauczania poprzez realizację zadań o charakterze interdyscyplinarnym, np. wykonywanie prezentacji multimedialnych, tłumaczeń lub słowniczków przedmiotowych, prac z historii danej dziedziny wiedzy, prac literackich.

Innymi sposobami pracy z uczniem zdolnym są:

- Indywidualny tok nauczania w procesie dydaktycznym - polega na przyjęciu innego systemu nauczania niż klasowo-lekcyjny, jest przeprowadzany na każdym poziomie kształcenia i sprzyja ukończeniu szkoły w skróconym czasie. Uczeń realizujący indywidualny tok nauki może być zwolniony z obowiązku uczęszczania na lekcje z tego przedmiotu we właściwej klasie i uczęszczać na zajęcia do klasy programowo wyższej w tej lub innej szkole.

- Patronat indywidualny.
- Objęcie ucznia systemem stypendialnym w ramach Krajowego Funduszu na Rzecz Rozwoju lub innej fundacji o szerokim zasięgu.
- Zachęcanie ucznia do samodzielnego uczestnictwa w wydarzeniach pozaszkolnych takich jak: odczyty, seminaria, spotkania, wystawy, koncerty, warsztaty, obozy, kółka zainteresowań itd. oferowane przez inne szkoły podstawowe, gimnazja, licea, domy kultury, prywatne firmy. Nauczyciel kierujący na tego typu zajęcia zobowiązany jest sprawdzić wiarygodność organizatorów.
- Twórcze klasy autorskie.
- Programy specjalne (eksperymenty i innowacje).
- Obozy naukowe.
- Warsztaty.
- Wykłady, seminaria.
- Konkursy szkolne.
- Konkursy pozaszkolne.
- Pokazy, przeglądy, prezentacje.
- Zawody, turnieje, mecze.
- Organizowanie współpracy z innymi szkołami.
- Opracowanie i realizowanie autorskich programów nauczania.

Duża część działań dydaktyczno wychowawczych, które poszerzają wiedzę uczniów, odbywa się poza czasem przewidzianym w planach nauczania. Są to dodatkowe zajęcia prowadzone głównie w godzinach popołudniowych w szkołach lub też w klubach, towarzystwach, organizacjach, centrach sportowych i młodzieżowych. Nazywane są zajęciami pozalekcyjnymi lub pozaszkolnymi. Czynne uczestnictwo w zajęciach pozalekcyjnych sprzyja kształtowaniu osobowości i rozwijaniu zainteresowań. W różnorodnych zajęciach każdy uczeń powinien mieć możliwość rozwijania swych zdolności i zainteresowań. Zajęcia pozalekcyjne pozwalają nauczycielowi lepiej poznać uczniów, ich zdolności i predyspozycje. Wspólna

praca nauczyciela i ucznia na zasadach partnerskich przynosi korzyści, gdyż:

- uczniowie wykazują większe zainteresowanie przedmiotem,
- uczą się chętniej,
- na lekcjach są efektywniejsi.

W pracy koła należy skupić uwagę na zagadnieniach mających związek tematyczny z materiałem programowym oraz problemach dotyczących różnych i ciekawych pojęć oraz doświadczeń, z którymi uczniowie nie zetkną się w normalnym toku nauki. Praca koła nie powinna być przedłużeniem tradycyjnych metod i form lekcji. Potrzebna jest tu:

- swoboda,
- samodzielność,
- właściwy klimat twórczych poszukiwań,
- dyskretna inspiracja i kierowanie przez nauczyciela rozwojem ucznia, jego zdolnościami i zainteresowaniami.

Bardzo ważnym aspektem właściwego organizowania pracy z uczniem zdolnym jest przygotowanie nauczyciela. Nauczyciel, który chce rozwijać potencjał twórczy swych uczniów sam musi reprezentować postawę twórczą. To z kolei nakłada na niego obowiązek ciągłego doskonalenia swoich umiejętności pedagogicznych, wzbogacania wiedzy psychologicznej, metodycznej i merytorycznej, warsztatu pracy oraz nowatorskich metod nauczania.

Podsumowanie

Powyższe sposoby przyspieszania nauki szkolnej stwarzają uczniom zdolnym wspaniałe warunki rozwijania ich uzdolnień. Wymagają jednak głębokiego zreformowania systemu klasowo-lekcyjnego, odpowiedniego przygotowania metodycznego nauczycieli do prowadzenia zajęć, współdziałania szkół na różnych szczeblach, przygotowania specjalnych programów nauczania, skoordynowania pracy nauczycieli, psychologów, lekarzy, pracowników administracji, doradców, konsultantów - bez których nie byłoby możliwe praktyczne dostosowanie procesu kształcenia do indywidualnych możliwości uczniów.

Psychologowie twierdzą, że uczniowie zdolni powinni jednak przebywać do końca roku szkolnego w swoim zespole klasowym i jeśli się uczą szybciej, mogą w "zaoszczędzonym" czasie poszerzać swoją wiedzę z wybranych dziedzin. Hasło: "szybciej" może być zastąpione hasłem "więcej" - wzbogacanie programów szkolnych o dodatkowe treści - należy chyba uznać za bardziej "masowy" sposób kształcenia - w porównaniu z przyspieszeniem tempa nauki. I taki właśnie sposób pracy z uczniem zdolnym lub uzdolnionym każdy z nas, nauczycieli, na co dzień realizuje.

Zawsze może się zdarzyć, że nie potrafimy wypatrzeć wszystkich zdolnych uczniów w klasie. Aby uniknąć marnowania zdolności, aby nie skrzywdzić naszych wychowanków, starajmy się w każdym uczniu doszukać jego mocnych stron i pomagać w ich rozwinięciu.

Bibliografia

1. Czerepaniak-Wall;zak M. Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji nauczyciela, Toruń 1997
2. Hamer H. Klucz do efektywności nauczania, Wydawnictwo Veda Warszawa 1994
3. Hornowski Bolesław Rozwój inteligencji i uzdolnień specjalnych, WSiP Warszawa 1986
4. Kazuk-Janias E. Praca z dzieckiem zdolnym w szkole, ETPP Kongres Polonii Kanadyjskiej 1997
5. Levis D. Jak wychowywać dziecko zdolne, PZWL Warszawa 1988
6. Lewis G. Jak wychować utalentowane dziecko, Dom Wydawniczy REBIS Poznań 1998
7. Limont W. Modele zdolności, "Kultura i edukacja" nr 2/1992
8. Limont W. Synektyka a zdolności twórcze, UMK Toruń 1994
9. Maslow A.H. Motywacja i osobowość, Instytut Wydawniczy PAX Warszawa 1990
10. Nakoneczna D. Uczniowie zdolni i ich nauczyciele., CODN Warszawa 1996

11. Nakoneczna D. W poszukiwaniu koncepcji kształcenia zdolnych, Towarzystwo Szkół Twórczych Warszawa 1998
12. Nęcka E. Trening twórczości, Polskie Towarzystwo Psychologiczne Warszawa 1992
13. Okoń W. Nowy słownik pedagogiczny, Wydawnictwo "Żak", Warszawa 1997
14. Painter F. Kim są wybitni? WSiP, Warszawa 1993
15. Partyka M. Zdolni, utalentowani, twórczy, CM PPP Warszawa 1999
16. Partyka M. (red.) Modele opieki nad dzieckiem zdolnym, CMPPP MEN Warszawa 2000
17. Piaget J. Narodziny inteligencji człowieka, PWN Warszawa 1966
18. Pomykało W. (red.) Encyklopedia Pedagogiczna, Fundacja Innowacja, Warszawa 1997
19. Puślecki W. Wspieranie elementarnych zdolności twórczych uczniów, Oficyna Wydawnicza "Impuls", Kraków 1999
20. Siek S. Osobowość (struktura, rozwój, metody badań), ATK Warszawa
21. Sękowski A.E. Osiągnięcia uczniów zdolnych, Towarzystwo Naukowe KUL 2000
22. Strelau J. (red.) Psychologia. Podręcznik akademicki, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne Gdańsk 2000
23. Szewczuk W. (red.) Encyklopedia psychologii, Fundacja Innowacja Warszawa 1998
24. Tokarz A. Rola motywacji poznawczej w aktywności twórczej, Ossolineum Wrocław 1985
25. Tyszkowa M. Zdolności, osobowość i działalność uczniów, PWN Warszawa 1990
26. Wasyluk-Kuś Ź. O nauce szkolnej uczniów zdolnych, PZWS Warszawa, 1971